

MÎLÂD SALMÂNÎ**

Hangi Attar? Sarı Abdullah Efendi'nin Mesnevî Şerhinde Attar'ın İzleri*

Which Attar?

Traces of Attar in Sarı Abdullah Effendi's
Commentary on Mesnevi

Ö Z E T

XVII. asır Melâmî büyüklerinden Sarı Abdullah Efendi (ö. 1660) şiir neşvesi olan bir âlim ve siyaset adamıdır. Şiirlerini "Abdî" mahlası ile yazan ve Mesnevî-i Manevî'nin birinci cildi üzerine yazdığı Cevâhîr-i Bevâhîr-i Mesnevî adlı şerh ten sonra "şârih-i Mesnevî" lakabıyla tanınan Abdullah Efendi, telif ettiği eserlerinde Arapça, Farsça ve Türkçe olmak üzere birçok âlimin eserlerinden iktibaslarda bulunmuştur. Söz konusu âlimlerden biri de Feridüddin-i Attar'dır (ö. 1221). Abdullah Efendi Cevâhîr-i Bevâhîr-i Mesnevî'nin telifinde "Attar" olarak kaydettiği şairden ciddi oranda iktibas yapmıştır. Ne var ki son dönem yapılan araştırmalara göre birden fazla "Attar"ın yaşadığı ve bu Attarların herhangi bir sebeple Mantiku't-tayr müellifi Attar'ın eserlerine müdahalelerde bulunduğu ispatlanmıştır. Bu makalede öncelikle Sarı Abdullah Efendi ve Cevâhîr-i Bevâhîr-i Mesnevî'sine değinilerek Mantiku't-tayr müellifi Feridüddin-i Attar ve eserleri kısaca tanıtılmış, diğer Attarlarla ilgili açıklama yapılmış ve son olarak Sarı Abdullah Efendi'nin Cevâhîr-i Bevâhîr-i Mesnevî'de bazen isim vererek ve bazen vermeyerek eserlerinden çokça iktibas yaptığı Attar'ın hangi Attar olduğu üzerinde durulmuştur.

ABSTRACT

A chief figure in Melâmî society of the 17th century, Sarı Abdullah Effendi (d. 1660) was a politician and an intellectual taking great delight in poetry. Known with the title of "commentator of Mesnevî" after writing a commentary named Cevâhîr-i Bevâhîr-i Mesnevî on the first volume of Mesnevî-i Manevî, Abdullah Effendi wrote his poems under the pseudonym "Abdî" and borrowed from Arabic, Persian and Turkish works of several intellectuals so as to include them in his own writings. One of those intellectuals was Feridüddin-i Attar (d. 1221). Abdullah Effendi had a substantial number of borrowings from a poet whom he called "Attar" in his work Cevâhîr-i Bevâhîr-i Mesnevî. Nevertheless, recent studies provide evidence that there was more than one "Attar" at the time and that these people somehow distorted the works of Attar, the author of Mantiku't-tayr. This article firstly touches upon Sarı Abdullah Effendi and Cevâhîr-i Bevâhîr-i Mesnevî, then gives a brief account of the life and works of Feridüddin-i Attar, the author of Mantiku't-tayr, and offers explanations on other Attars, and finally discusses from which Attar's works from that Sarı Abdullah Effendi heavily borrowed -sometimes citing a

* Makalenin Geliş Tarihi: 22.09.2019 / Kabul Tarihi: 10.05.2020.

Bu çalışma sırasında sabırla beni yönlendiren kıymetli hocam Bünyamin Ayçiçeği'ne teşekkür ederim.

** Öğr. Gör. Dr., Haliç Üniversitesi Konservatuvarı Türk Musikisi Bölümü, (milad.salmani@gmail.com), Orcid Id: 0000-0002-4261-8760.

name and sometimes not- in his *Cevâhir-i Bevâhir-i Mesnevî*.

ANAHTAR KELİMELEER

Sarı Abdullah Efendi, Feridüddin-i Attar, Attar-ı Tûnî, *Cevâhir-i Bevâhir-i Mesnevî*, *Deryâ-yı Ebrâr*, *Cevherü'z-zât..*

KEYWORDS

Sarı Abdullah Efendi, Feridüddin-i Attar, Attar-ı Tûnî, *Cevâhir-i Bevâhir-i Mesnevî*, *Deryâ-yı Ebrâr*, *Cevherü'z-zât.*

Giriş

Mevlânâ'nın (ö. 1273) *Mesnevî-i Ma'nevî'si*, telif edildiği dönemden bu yana Anadolu, İran ve Hindistan coğrafyalarında okunmuş ve şerh edilmiştir. Özellikle de Anadolu'da, Mevlevîliğin bir hayat felsefesi ve biçimi hâline gelmesi ve Mevlevî dergahlarının kurulması ile beraber, *Mesnevî* âdeta bir rehber olarak tarikat erbabı tarafından okunmuştur. *Mesnevî*'nin Farsça olması bir kenara dursun, içindeki sembolik ifadeler ve hikâyeler, eserin açıklamaya ve şerhe gerek duyulmasına sebep olmuştur. Bu minvalde, belli bir süre sonra bazı ilim ve tasavvuf erbabı *Mesnevî*'yi şerh etme çabalarına girişmişler ve Ankaravî Rusûhî Dede (ö. 1631) gibi âlimler başta olmak üzere, birçok âlim *Mesnevî*'yi şerh veya tercümeğe başlamıştır.¹ *Mesnevî*'yi Anadolu'da ve Türkçe olarak şerh eden önde gelen âlimlerden biri de XVII. yüzyılda yaşamış olan Sarı Abdullah Efendi'dir.

Sarı Abdullah Efendi ve *Cevâhir-i Bevâhir-i Mesnevî*

Eserlerinde kendini Abdullah b. es-Seyyid Muhammed b. Abdullah el-Kustantînî olarak tanıtan Sarı Abdullah Efendi, XVII. asır âlimlerinden ve siyaset erbabındandır. 991/1584 senesinde dünyaya gelen ve 1071/1660 yılında vefat eden Abdullah Efendi, yetmiş altı sene yaşamıştır. Küçük yaşta babasını kaybeden Sarı Abdullah, genç yaşlarda dönemin tarikat büyükleriyle temaslarda bulunmuş ve tasavvufa yönelmiştir. Böylece Melâmilik, Bayrâmilik ve Celvetilik tarikatlarına intisabı olan Abdullah Efendi, devlet kademesinde divitdârlık, Dîvân-ı Hümâyun tezkereciliği, reîsülküttâblık gibi resmi görevler de yapmıştır (Azamat 2009: 146).

¹ *Mesnevî* şerhleri için bkz. (Güleç: 2008).

Abdullah Efendi'nin önemli eserleri arasında *Semerâtü'l-Fu'âd fi'l-Mebde' ve'l-Meâd*, *Cevâhir-i Bevâhir-i Mesnevî*, *Cevheretü'l-Bidâye ve Dürretü'n-Nihâye*, *Düstûru'l-İnşâ*, *Nasîhatü'l-Mülûk Tergîben li Hüsnî's-Sülûk* ve Arapça olarak kaleme aldığı *Mir'âtü'l-Asfiyâ fi Sifâti'l-Melâmiyyeti'l-Ahfiyâ ve Uluvoî Şâni'l-Evliyâ'yı* sayabiliriz. Bunlar dışında, Abdullah Efendi'ye isnat edilen ancak kendisine ait olup olmadığı kesin olarak bilinmeyen birkaç eser daha bulunmaktadır. "Abdî" ve "Abd" mahlasıyla şiirler yazan Sarı Abdullah Efendi'nin özellikle *Meslekü'l-Uşşâk* kasidesi, tarikat erbabı indinde bilinen, rağbet gören ve Türk tasavvuf edebiyatının önemli eserlerinden biridir.²

Sarı Abdullah Efendi'nin eserleri arasında gerek yazılış süresinin uzun sürmesi gerekse hacim açısından en büyüğü, kendisine "şârih-i *Mesnevî'*" lâkabını kazandıran *Cevâhir-i Bevâhir-i Mesnevî'*dir. Bu şerh IV. Murad'a (1623-1640) ithâf edilmiştir. Telifi altı yıl süren ve 1041/1631 yılında tamamlanan bu eser *Mesnevî'*nin birinci cildine yazılmış en kapsamlı şerhtir. Abdullah Efendi *Mesnevî'*nin birinci cildini şerh ettikten sonra diğer ciltlere başlamamıştır (Salmani 2020: 37). *Cevâhir-i Bevâhir-i Mesnevî* 1287-88 yıllarında matbu olarak 5 cilt halinde basılmıştır.³

Abdullah Efendi, kaleme aldığı şerhte *Mesnevî* beyitlerini Kur'ân ayetleri ve hadislerle açıklamaya girişmiştir. Bununla birlikte, şerh edilen anlam ve konu itibarıyla veya aktarılan tarihi ve menkıbevi bilgilerin arasına çok sayıda Farsça beyit aktarmıştır. Sarı Abdullah Efendi söz konusu Farsça beyitlerin büyük bir kısmını Horasan tasavvufunun en önemli şahsiyetlerinden biri olarak bilinen ve eserleriyle Hindistan'dan Anadolu'ya geniş bir yelpazeyi etkileyen Şeyh Feridüddin-i Attar adına aktarmıştır.

Feridüddin-i Attar-ı Nişâbü'rî

Ebû Hâmid Feridüddin Muhammed b. Ebî Bekr İbrâhîm-i Nişâbü'rî, altıncı hicri asrın ortalarında ve muhtemelen 540/1145 yılına yakın bir tarihte doğup 618/1221 senesinde ve Moğol istilâsı sırasında, "yetmiş

² Sarı Abdullah ve eserleri hakkında daha fazla bilgi için bkz. (Azamat: 2009; Er: 2015; Gölpınarlı: 2015; AYTEKİN: 2017; ÇAKMAKTAŞ: 2017; AYÇİÇEĞİ: 2019, SALMANI: 2020)

³ Şerhle ilgili yaptığımız doktora çalışması için bkz. (Salmani: 2020)

küsur" yaşında (Füruzanfer 1376: 10) şehit düşmüştür. Doğum yeri Nişâbur'un "Kedken" köyüdür (Şefî-i Kedkenî 1394b: 24). Attar ile çağdaş olup İran edebiyatının ilk şuara tezkiresi sayılan *Lübâbü'l-Elbâb*'ın müellifi Avfî (ö. 629/1232 [?]) onun adını, künyesini ve mahlasını vererek şiirlerinden birkaç beyit aktarmıştır fakat eserlerini zikretmemiştir (Alîzâde 1391: 429). Ayrıca, Attar da adının Muhammed olduğunu eserlerinde iki yerde vurgulamaktadır: Biri *Musîbet-nâme*'de, 7155. beyittir:

من محمد نامم و این شیوه نیز
ختم کردم چون محمد ای عزیز!

[Benim adım Muhammed'dir ve ben de bu yolu (tasavvufu) Muhammed gibi hatm ettim azizim!] (Şefî-i Kedkenî 1388: 499)

Diğeri ise *Mantıku't-tayr*'da, 406. beyittir:

از گنه رویم نگر دانی سیاه
حق همنامی من داری نگاه

[Günahlarımdan yüzümü karartma, adaşlık hakkı için beni gözet.] (Şefî-i Kedkenî 1393: 249; Çiçekler 2006: 62)

Büyük mutasavvıf, şiirlerinde hem "Ferîd" hem de "Attar" mahlaslarını kullanmıştır. Kaynaklara göre tasavvufa yöneldikten sonra seyahatler yapmış ve birçok şehri gezip dolaşmıştır. Sonrasında ise doğduğu şehir Nişabur'a dönerek inzivâya çekilmiştir. Attar'ın tasavvufi terbiyeyi kimlerden aldığı ve kimleri yetiştirdiği bilinmemektedir. Ayrıca, hayatı ve aldığı eğitimlerle ilgili, eserlerinden yapılan çıkarımlar dışında pek fazla bilgi yoktur (Şahinoğlu 1991: 95).

Eserleri

Attar, *Muhtâr-nâme*'nin mensur mukaddimesinde eserlerini sayar. Bu mukaddimeye göre Attar'ın *Muhtâr-nâme* dışındaki eserleri *Hüsrev-nâme* (= *İlâhî-nâme*), *Divân*, *Esrâr-nâme*, *Tuyûr-nâme* (= *Makâmât-ı Tuyûr*, *Mantıku't-tayr*) ve *Musîbet-nâme*'dir. Ayrıca, yine bu mukaddime Attar *Cevâhir-nâme* ve *Şerhü'l-kalb* isimli iki manzum eserini tamamlamayıp imha ettiğini söyler fakat imha sebebini açıklamaz (Şefî-i Kedkenî 1394b: 70). Yapılan araştırmalar ve bugüne kadar yayımlanmış olan çalışmalara göre Attar'a aidiyyetinde şüphe olmayan eserler aşağıdakilerdir:

İlâhî-nâme

Telif edildiğinde müellifi tarafından *Hüsrev-nâme* adı verilen eser, sekizinci hicri asırdan sonra *İlâhî-nâme* olarak tanınmaya başlamış ve başka bir müellife ait olan *Gül ü Hürmüz* isimli eserle karıştırılmış, âdeta iç içe girmiştir. Son yıllarda Attar'ın eserlerinin tenkitli neşrini hazırlayan Şefî Kedkenî, yayına hazırladığı *İlâhî-nâme*'nin önsözünde bu eserin içeriğindeki tasarruflar ve değişikliklerle ilgili düşüncelerini 31 madde halinde, mutasavvıf Şeyh Attar'a ait olan *Hüsrev-nâme*'nin (= *İlâhî-nâme*) başka bir Attar'ın eseri olan *Gül ü Hürmüz* (= *Hüsrev-nâme*) ile iç içe geçtiğini – ve bu karışıklığa sebebiyyet veren biri veya birilerinin var olduğunu – tartışıp *İlâhî-nâme*'nin (= *Hüsrev-nâme*) mukaddimesi ve eserle ilgili karışıklıklar hakkında bilgi vermektedir (Şefî-i Kedkenî 1394a: 48-71). Tasavvufi bir eser olmayıp *Veys ü Râmîn* türünden tipik aşk hikâyesi olan *Gül ü Hürmüz* (= *Hüsrev-nâme*) mesnevîsinin müellifi, son dönemde yapılan çalışmalarda Şeyh Attar Ebû Abdullah Muhammed Miyâncî (ö. 619/1222-23) olarak tanıtılmıştır.⁴

Rum kayserinin oğlu Hüsrev ile Hûzistân şahının kızı Gülrüh arasındaki aşkı hikâye eden *Gül ü Hürmüz* (= *Hüsrev-nâme*) 808/1406 yılında manzum şekilde Türkçeye de tercüme edilmiş ve üzerine doktora çalışması yapılmıştır (Yoldaş 1998: 9). Öte yandan *İlâhî-nâme*'nin (= *Hüsrev-nâme*) de Türkçe tercümesi bulunmaktadır (Yazar 2011: 411). Kuvvetle muhtemel bu tercümelerin incelenmesi Attar-ı Nişâbûrî ve Attar-ı Miyâncî'ye ait eserlerin karışıklığı ile ilgili yeni bilgilerin gündeme gelmesini sağlayacaktır.

İlâhî-nâme (= *Hüsrev-nâme*), yayınlanan en son ilmî neşirde yaklaşık 6600 beyitten oluşmaktadır. Eser, bir padişah (=hüsrev) ile altı oğlu arasında geçen karşılıklı konuşmalardır. Padişah oğullarına dilekleri ve arzuları hakkında soru sorar ve onlardan gelen cevaplara göre aralarında bir sohbet gelişir. Bu eserdeki hüsrev yani padişah, *Mantıku't-tayr*'daki hüdhüd gibi, oğullarına doğru yolların ne olduğunu göstermeye çalışan bir mürşiddir ve *Gül ü Hürmüz*'deki Hüsrev'den tamamen farklıdır. *İlâhî-nâme* aruzun “Mefâîlün Mefâîlün Feûlün” vezniyle yazılmıştır.

⁴ Bu konu ile ilgili bkz. (Nahvi: 1389)

Mantıku't-tayr

Tuyûr-nâme ve *Makâmât-ı Tuyûr* olarak da bilinen ve yaklaşık 4700 beyitten oluşan tasavvufi bir mesnevidir. Kuşların Hühüd önderliğinde Sîmurg'u bulmak amacıyla yola çıkmaları ve yolculuk sırasında yaşadıklarını konu edinen bu *Mantıku't-tayr*, seyr u sülûktaki merhaleleri ve zorlukları anlatan bir şaheserdir. Eser aruzun "Fâilâtün Fâilâtün Fâilün" vezniye yazılmıştır.

Esrâr-nâme

Tevhit, naat, dört halifeye övgü ve hâtîme bölümleri dışında toplam 18 makaleden oluşan, yaklaşık 3300 beyitlik tasavvufî bir mesnevidir. Kaynaklar Mevlânâ küçük yaşlardayken babası ile Horasan'dan göçtüğü sırada Attar'ın bu kitabı kendisine verdiğini kaydetse de (Öngören 2004: 442) böyle bir ihtimalin söz konusu olamayacağı ileri sürülmüştür (Lewis 2000: 84). Bu eserde *Mantıku't-tayr* veya *Musîbet-nâme* gibi ana hikâye yoktur ve eser kısa kısa hikâyelerden oluşmaktadır. *Esrâr-nâme* aruzun "Mefâilün Mefâilün Feülün" vezniyle yazılmıştır.

Musîbet-nâme

Attar'ın muhtemelen kaleme aldığı son eseri olmakla birlikte, *Mantıku't-tayr*'dan sonra en mühim eseri mahiyetinde olan mesnevisidir.⁵ Tıpkı *Mantıku't-tayr* gibi bir ruhani yolculuk hikâyesi olan bu eser, yaklaşık 7500 beyitten oluşmaktadır. Eser aruzun "Fâilâtün Fâilâtün Fâilün" vezniye yazılmıştır.

Muhtâr-nâme

Attar'ın 50 bapta topladığı 2200'u aşkın rubaisini içeren kitaptır. Bu eser, özellikle Hayyam araştırmaları açısından önem arz etmektedir. Zira Hayyam'a ait olarak bilinen belli başlı rubailerin ilk kez bu eserde geçtiğini ve dolayısıyla Attar'ın rubailerinin Hayyam adına yayıldığını tespit etmek mümkündür (Şefî-i Kedkenî 1394b: 15).

Dîvân

Defalarca neşredilmiş olan *Attar Dîvânı*, yayımlanan son ilmî neşrinde 503 gazel ve 23 kasîdeyi ihtiva etmektedir. Eseri yayına

⁵ Purnamdariyan'a göre Attar'ın mesnevilerinin yazılış sırası şöyledir: *Esrâr-nâme*, *İlâhî-nâme*, *Mantıku't-tayr* ve *Musîbet-nâme* (Purnamdariyan, 1394: 235 ve 284).

hazırlayanlar 130 gazel, 4 kasîde ve 1 terki-b-bendi “mülhakat” bölümüne almışlar ve bunlardan büyük bir kısmının Attar'a ait olamayacağını ileri sürmüşler.⁶

Tezkiretü'l-evliyâ

Attar'ın tek mensur eseridir. Kullanılan nesir dili açısından eşi benzeri olmayan bu eser, evliya tezkireleri arasında en önemlisidir. İki cilt olarak yayımlanan son ilmî neşrine göre 72 + 25 velinin tezkiresini ihtiva etmektedir. Attar'ın bu eseri de *Muhtâr-nâme*, *Musîbet-nâme*, *Esrâr-nâme*, *Mantıku't-tayr* ve *İlâhî-nâme* gibi Şefîî Kedkenî tarafından yayımlanmıştır. Kedkenî, Attar'ın *Dîvân'*ını da yayına hazırlamaktadır.

Attar ve Diğer Attarlar

Kaynaklara bakıldığında, *Mantıku't-tayr* sahibi Attar'a kimilerine göre Kur'an sureleri kadar (Burhan Limudîhi 1383: xii), kimilerine göre ise elliye yakın eser atfedildiğini görüyoruz.⁷ Ne var ki yukarıda adı geçen eserler dışındaki eserlerin Attar'a ait olmadığı ifade edilmektedir (Şefî-i Kedkenî 1393: 37). Burada şu soru akla gelmektedir: Feridüddin-i Attar'ın eserleri bunlardan ibaretse *Pend-nâme*, *Uştur-nâme*, *Heylâc-nâme*, *Bülbül-nâme*, *Bî-ser-nâme*, *Hüsrev-nâme*, *Hayyât-nâme*, *Şehbâz-nâme*, *Abîr-nâme*, *Fütüvvet-nâme*, *Vasiyyet-nâme*, *Veled-nâme*, *Hüdhiid-nâme*, *Haydar-nâme*, *Cevherü'z-zât*, *Mazharu'l-acâ'ib*, vs. gibi diğer eserlerin müellifleri kimdir?

Allâme Fûrûzânfer, Attar'dan “Fars edebiyatının meşhûr fakat tanınmamış erlerinden” ifadesiyle bahsetmektedir (Fûruzanfer 1353: i). Gerçekten de Attar hakkında bilinenler kendisinden yaklaşık bir asır önce yaşamış olan Senâî (ö. 525/1131 [?]) hakkında bilinenlere göre bile daha azdır. Attar'dan sonra yaşamış olan Mevlânâ (ö. 672/1237) gibi alimlerin hakkında bugüne ulaşan bilgiler kıyas edilemez derecede daha fazladır. Günümüze ulaşan bilgilere istinaden Attar'ın tasavvufi eğitimini kimden aldığı ve hangi tasavvuf büyüklerini yetiştirdiğini bile bilinmemektedir.

⁶ Mehdî Medâinî ve Mehrân Efsârî tarafından hazırlanan bu yayın için bakınız (Medâinî ve Efsârî: 1397). Bu makaleyi hazırlarken *Attar Divan'*nun adı geçen neşir dışında dört nüshasına daha baktık:(Nefisi: 1319; Tefazzali: 1341; Derviş: 1359; Fûruzanfer: 1376).

⁷ Attar'a atfedilen eserlerin listesi ve nüshaları için bkz. (Mir Ensari: 1382)

Attar üzerine yapılan incelemelerde, ona isnat edilen eserlerin üslup ve muhteva açısından farklılık göstermesi, Attar'ın farklı ruhî değişimler yaşadığının ileri sürülmesine yol açmıştır (Şahinoğlu 1991: 97). Saîd Nefisî, Feridüddin-i Attar ile ilgili ilk çalışmalardan sayılan *Cüst u cû der ahvâl ve âsâr-ı Feridüddin-i Attar-ı Nişâbûrî* adlı kitabının mukaddimesinde "Attar" mahlasını kullanan en az üç şair tespit ettiğini açıklamaktadır (Nefisî 1320: 6-7). Yine aynı kitabın başka bir yerinde, İran'da birçok bilgenin "Attar" lakabı ile anıldığına, hatta bunların hepsinin ismi derlenirse bir kitap oluşabileceğine dikkat çekmektedir (Nefisî 1320: 72). Eski zamanlarda Nişâbur coğrafyası dahil İran'ın genelinde dönemin ihtiyaçları gereği binlerce kişinin attarlık yapabileceği, bu kişilerin genellikle ilimle ilgilendikleri, bunlardan bazılarının şâirlik veya nâzımlık kabiliyeti olabileceği ve kazara mesleğinden dolayı "Attar" olarak bilindiği ihtimalini düşündüğümüz zaman tarih boyunca bir veya on değil, yüzlerce "Attar"ın var olabileceğini düşünmemiz pekâlâ mümkündür. Nitekim Şefî Kedkenî *Mantiku't-tayr* müellifi Feridüddin-i Attar ile çağdaş olup vefat tarihleri 582-640/1186-1242 yılları arasında olan ve "Attar" olarak tanınan 24 ismi sadece *et-Tekmile li-Vefiyâti'n-Nekale* adlı eserden aktarmaktadır. Sonrasında ise Farsça şiirler yazmış olan en eski "Attar"larla ilgili, kaynaklara binaen bazı tespitlerde bulunup özellikle IX. hicri asırdan sonra bunların sayısının arttığını kaydetmektedir (Şefî-i Kedkenî 1393: 79-80). Demek oluyor ki sadece "Attar" mahlası ile şiir yazan çokça şaire rastlamak mümkündür.

Tarih boyunca birden fazla Attar'ın var olması ve bunlardan bazısının şiir yazıp Attar mahlası kullanması, hatta birbiriyle karıştırılması, aslında olası bir durumdur. Nitekim Türk edebiyatında da Yunus (ö. 720/1320 [?]) veya Nesîmî (820/1417 [?]) gibi şairlerde böyle bir durum söz konusudur. Ne var ki Attar meselesinde hayret verici iki durum vardır: İlki, biri veya birilerinin *Hüsrev-nâme*'de (= *İlâhî-nâme*) olduğu gibi asıl Attar'ın eserini tahrîf etmeleri, diğeri ise bir veya birden fazla Attar'ın, iki asır sonra nedense kendini *Mantiku't-tayr* müellifi Feridüddin-i Attar olarak tanıtması ve kendisinden en az iki asır önce yazılmış ve yayılmış olan eserleri kendine isnat etmesidir.⁸ Bu durumda,

⁸ Bu Attarlardan biri kendine Attar-ı Sâni (İkinci Attar) demektir:

en az bir veya birkaç “sahte Attar”la karşı karşıya kalmaktayız. Sahte Attarların var olması sadece belli bir eserin Feridüddin-i Attar’a ait olup olmadığını etkilemekle kalmıyor. Bu sahte Attarların inançları ve düşüncelerinin yazdıkları beyitler vasıtasıyla asıl Attar’ın eserlerine de sızmış olması, dolayısıyla asırlar boyunca Hindistan’dan Anadolu’ya kadar geniş bir yelpazede bilinen, okunan ve eserlerinden tercüme yapılan büyük sufi Şeyh Attar’ın şiirleri arasından kendisine ait olmayan beyitlerin dolaşmasına ve çeşitli eserlerde tekrar edilmesine sebep olmuştur. Attar’a ait olmadığı hâlde onun eseri olarak bilinen ve Osmanlı döneminde çokça okunan ve tercüme edilen *Pend-nâme* geçmişlerimizin Attar’ı yanlış tanımlarının en bâriz örneğidir.⁹ Bu bağlamda, yakın dönem araştırmacılarından olan Yevgeny Bertels bile Attar’ın dünya görüşünü incelemek üzere “*Bülbül-nâme*”den hareket ederek irdelemeye girişmiş ve tabii olarak başka bir Attar’ın eserini incelemiştir (Şefî-i Kedkenî 1393: 23). Şefî-i Kedkenî *Esrâr-nâme*’nin ilmî neşrinde şöyle söylemektedir:

“Neredeyse hiç şüphem yok ki Allah’ın nâzımlık tabiatı verdiği müptezel ve yeteneksiz bir adam, Attar’ın eserlerini sürekli okuyup onlar için bir çeşit “nakîza” veya “ciddi parodi” – tabii böyle bir tabir kullanmak mümkünse eğer – yazıyordu ve onun bu tasarrufları, gerek *Musîbet-nâme*’nin ve gerek *Esrâr-nâme*’nin eski nüshalarına da sızmıştır.” (1392: 69)

Bu minvâlde Kedkenî üç farklı adamın üç farklı zaman diliminde ve neredeyse üç farklı üslup ve meşrepte var olduğunu ileri sürmektedir: Biri sünnî (*Gül ü Hürmüz* yani *Hüsrev-nâme* nâzımı), diğeri şîî eğilimli sünnî (*Uştur-nâme*’nin nâzımı) ve üçüncüsü gulât-ı şîadan (*Lisânü’l-gayb*’ın nâzımı) olan bu kişiler, kendilerini *Mantiku’t-tayr* ve *Esrâr-nâme*’nin müellifi olarak tanıtmaya çalışmışlardır. Kedkenî, bunların hangi maksatla böyle bir girişimde bulduklarının psikolojik hastalık boyutunda incelenmesi gerektiğine dikkat çekmektedir. Bu girişimler muhtemelen siyasi amaçlarla değil, daha çok itikâdî veya tarihte kalıcı bir

زانکه من عطار ثانی امدم
وز وجود خویش فانی امدم

[Çünkü ben ikinci Attar olarak ve kendi varlığımdan arınmış olarak geldim.] (Hümâî, 1342: 306)

⁹ *Pend-nâme* ile ilgili yapılan çalışmalar için bkz. (Çalık, 2019: 6-12)

isim bırakmak amacıyla ve edebî hırsızlık vakaları gibi görünmektedir (Şefî-i Kedkenî 1392: 72).

Bu sahte Attarlar arasında en çok eser veren, yine Nişâbûr bölgesindeki Tûn kasabasında IX. hicri asırda yaşamış ve ez kaza ismi Feridüddin olan bir Attar'dır. Son dönem araştırmalarda Attar-ı Tûnî olarak tanınan ve Şefî Kedkenî'nin "sefih adam" (Şefî-i Kedkenî 1393: 87) dediği Feridüddin-i Attar-ı Tûnî, *Mazharü'l-acâib*, *Lisânü'l-gayb* ve *Cevherü'z-zât* gibi eserlerin asıl sahibidir. Ne var ki bu Attar'a ait eserler diğer sahte Attar veya Attarların eserleriyle iç içe olduğundan henüz bu Attar'ın kendi eserleri tamamıyla aydınlığa kavuşmamıştır. Attar-ı Tûnî'nin *Cevherü'z-zât*'ının en mühim özelliği, ciddiyetten uzak, belâgat kurallarına uymayan tekrarlar ve mânâlardaki sığlıklardır. Misâl olarak, makalenin sonunda sunduğumuz Ek 1 ve Ek 2'ye bakıldığında bu komik tekrarları gözlemek mümkündür.¹⁰ *Cevherü'z-zât* Feridüddin-i Attar adına İran'da 1383/2004 yılında 960 sayfa olarak yayımlanmıştır. Yaklaşık 23,000 beyitten oluşan bu yayın *Mantiku't-tayr* sahibi Attar'ın tüm mesnevîlerinin toplam beyit sayısından daha fazladır. Eserdeki Arapça mısra veya kalıpların nâdir olması, Tûnî'nin Arapçaya şiir yazabilecek derecede vâkıf olmadığı hissini uyandırmaktadır. İleride üzerinde duracağımız üzere Sarı Abdullah Efendi *Cevherü'z-zât*'ın Attar'a ait olamayacağını hiç düşünmeden bu eserden çokça alıntı yapmıştır.

Eklerde de görüldüğü gibi bu beyitlerdeki komik ve sığ tekrarlar, şâirlik yeteneği olmayan ve dile vâkıf olmayan bir müellifin eser telif etme çabasını göstermektedir. İşin ilginç tarafı, *Cevherü'z-zât*'ın neredeyse tamamının bu şekilde oluşmuş olmasıdır. Bu tekrar hastalığı, hüviyeti henüz meçhul olan *Uştur-nâme* müellifi (muhtemelen başka bir) Attar'da daha fazladır (Şefî-i Kedkenî 1392: 71). *Cevherü'z-zât*'ın dilini, yapısını ve içeriğini *Musîbet-nâme* ve *Mantiku't-tayr* gibi şaheserlerle karşılaştırdığımız zaman bu üç eser arasındaki fark apaçık gözlemlenebilmektedir.

¹⁰ Kedkenî, *Musîbet-nâme*'nin ilmi neşrinde burada örneğini verdiğimiz bu tekrarların benzeri beyitleri *Uştur-nâme*'den olması (ve dolayısıyla Feridüddin-i Attar'ın olmaması hasebiyle) metne dahil etmemiş ve ekler bölümünde yayınlayarak Attar'a ait olamayacağını ileri sürmüştür. Bkz. (Şefî-i Kedkenî 1388, 122).

Bir başka husus, Attar'ın *Dîvân'*ıdır. Bu sahte Attar veya Attarların beyitleri veya gazelleri *Dîvân'a* da sızmıştır. Bu iddaiyanın en bâriz örneklerinden biri ise *Cevâhir-i Bevâhir-i Mesnevî'*de Attar'ın izlerini gösterirken üzerinde durduğumuz "*Deryâ-yı Sühan*" veya "*Deryâ-yı Ebrâr*" kasîdesi meselesidir.

Deryâ-yı Ebrâr mı, Bahrü'l-Ebrâr mı yoksa Deryâ-yı Sühan mı?

Abdullah Efendi *Semerâtü'l-Fuâd'*da, Emir Hüsrev Dihlevî'nin (ö. 725/1325) "*Bahrü'l-Ebrâr*" kasîdesinden¹¹ iki beyit aktardıktan sonra, aynı vezin ve kafiyede olan Şeyh Attar'ın "*Deryâ-yı Ebrâr*" adlı kasîdesinden de dört beyite yer vermektedir.¹² Attar'ın *Dîvân'*ına bakıldığında aslında bu kasîdenin Attar tarafından adlandırılmadığı, daha sonraki dönemlerde adlandırıldığında ise Abdullah Efendi'nin kaynaklarda karşılaştığı gibi "*Deryâ-yı Ebrâr*" değil, "*Deryâ-yı Sühan*" olarak adlandırıldığı görülmektedir.

Üzerine müstakil bir çalışma yapılması gerektiğini düşündüğümüz "*Deryâ-yı Sühan*" kasîdesi ve nazireleri meselesi, aslında kasîdeye

¹¹ Bu kasidenin matla beyti şöyledir:

کوس شه خالی و بانگ غلغلاش درد سر است
هر که قانع شد به خشک و تر شه بحر و بر است

[Şahlık davulunun içi boştur ve çıkardığı gürültü ise baş ağrısıdır. Yaş ve kuru ile yetinen suyun ve karanın şahıdır. (Dünya işleri ve padişahlık kuru gürültüden başka şey değildir. Asıl padişahlık boğazından giren az yiyecek ve içeceklerle yetinendir ve böylesi biri, vücuduna hükmeder.)]

Dihlevî'nin bu kasîdesinin ilmî neşrine ulaşamadık. Bu beyti Meclis-i Şûrâ-yı İslâmî, 13888/10 numaralı el yazması 18b ve <https://ganjoor.net/khosro/gozide/ghaside-khosro/sh3/> (erişim tarihi: 12.09.2019) sitesinden teyit ettik.

¹² Söz konusu beyitler için bkz. (Sarı Abdullah Efendi, 1288: 41) ve (Sarı Abdullah Efendi, 1641: 39a). Kasidenin matla beyti şu şekildedir:

چرخ مردمخوار اگر روزی دو مردمپروور است
نیست از شفقت، مگر پرواری او لاغر است

[İnsan kasabı olan bu felek bir iki gün bu insanları besliyorsa eğer şefkatten değil, beslediği besisinin zayıf olmasındandır.] (Medâinî ve Efşârî 1397: 669)

herhangi isim verilmeden ilk önce Feridüddin-i Attar tarafından yazılmış, sonrasında Emir Hüsrev Dihlevî ona nazire yazarak kendi kasîdesine “*Deryâ-yı Ebrâr*” ismi vermiş, sonrasında ise Nesîmî (ö. 820/1417 [?]) “*Bahrü'l-Esrâr*”, Câmî (ö. 898/1492) “*Lüccetü'l-Esrâr ve Hüccetü'l-Ahrâr*”, Ali Şîr Nevâî (ö. 906/1501) “*Tuhfetü'l-Efkâr*”, Ebü'l-Ma'ânî Abdülkâdir Mirzâ Bîdil (ö. 1133/1720) “*Sevâd-ı A'zam*” kasîdesini aynı vezin ve kafiyede yazmışlardır. Adı geçen şairler kadar meşhur olmayan Ali Çelebî Hanâyî-zâde'nin (ö. ?) “*Bahrü'l-Esrâr*” ve Mevlânâ Müslimî'nin (ö. ?) “*Devhetü'l-Esrâr ve Behcetü'l-Ezhâr*” adlı kasîdeleri de söz konusu kasîdelere nazire mahiyetindedir.¹³ Attar kasîdeyi yazdığına onu isimlendirmemiştir; ancak Dihlevî kendi kasîdesini “*Bahrü'l-Ebrâr*” olarak isimlendirdikten sonra, nedense Attar'ın kasîdesi de “*Deryâ-yı Ebrâr*” olarak isimlendirilmeye başlamıştır. İlginç olan ise bu kasîdeyi içeren yazma eserlere bakıldığında kasîdenin isminin “*Deryâ-yı Sühan*” olarak kayıtlı olmasına rağmen bu şekilde adlandırılmasıdır. Dolayısıyla, bu kasîdeye *Deryâ-yı Sühan* isminin verilmesi daha isabetli olacaktır.

Tahminimizce bu konu üzerine özgün bir çalışma yapılırsa, kasîdenin menşei Attar'dan daha önceki döneme kadar uzanabilir. Attar'ın kasîdesinden sonra ise bu kasîdeye yazılan nazirelerin sayısı – çalışmamızın ana konusu olmamasına rağmen sadece bu makalede on beş nazirenin var olduğu ileri sürüldüğüne göre – muhtemelen daha da artacaktır. Ayrıca, bu kasîdelerin Anadolu'da bu denli ilgi gördüğü ve istinsah edildiği dikkate alındığı takdirde Türkçe nazireler ve tercümelerin bulunması da söz konusu olacaktır. Nitekim bu bağlamda Câmî'nin kasîdesinin Erzurum kadı vekîli Ahmed Râşid tarafından manzum olarak Türkçeye tercüme edildiğini öğrenmekteyiz (Atalay: 2004).

Burada asıl dikkat edilmesi gereken durum Attar'ın kasîdesine bir dönem sonra yapılmış olan eklemeler ve Dihlevî'nin naziresinden sonra bu kasîdenin Attarla değil, Dihlevî ile anılmasıdır. Sarı Abdullah Efendi

¹³ Burada adı geçen kasidelerin çoğunu toplu olarak içeren ve XI. hicrî asra ait olan el yazma nüshası, “*Mecmua*” olarak Tahran, Meclis-i Şûrâ-yı İslâmî, 13888/10 numarada kayıtlıdır. Yazmanın içindeki Türkçe notlar ve özellikle 66b'de, Nesîmî'nin “*Bahrü'l-Esrâr*” kasîdesinin başladığı bölümde, kasîdenin başlığının yazılmamış olması ve farklı renkte bir mürekkeple Türkçe “Gaflet olunmaya ki bu kasîdenin sahibinin şîi olması zann-ı gâlibdür...” diye not bulunması dikkat çekicidir.

üzerine çalışma yapan Ülker Aytekin de Sarı Abdullah'ın eserinde Attar'ın beyitlerini gösterirken bu kasîdenin Attar'a ait olduğunu ileri sürmüştür (Aytekin 2017: 165).

Deryâ-yı Sühan Attar *Divan'*ın son ilmî neşrinde 47 beyit (Medâinî ve Efşârî 1397: 669) olan ve isimlendirilmeyen kasîde, Said Nefisi neşrinde 70 beyit (Nefisi 1319: 16-20), M. Derviş neşrinde 69 beyit (Derviş 1359: 60-67) ve Fûruzanfer ve Tefazzalî neşrinde 47 beyittir (Fûruzanfer 1376: 84-87; Tefazzali 1341: 747-52). Tahran, Meclis-i Şurâ-yı İslâmi Kütüphanesinde 13888/10'da kayıtlı mecmuada kasîdenin beyit sayısı 88'e yükselmiştir (Mecmua, t.y. 16b-18b). Ayrıca, kasîdenin Attar tarafından "*Deryâ-yı Sühan: söz denizi*" olarak adlandırıldığına dair kanıt olarak gösterilen

این قصیده هست ای عطار «دریای سخن»
لفظ او همچون صدف معنیش درّ و گوهر است

[Ey Attar! Bu kasîde söz deryâsıdır. Onun lafızları sadef gibi, manaları ve anlamları ise inci ve pırlantadır.]

beyti, Nefisî ve Derviş neşri hariç, diğer neşirlerde geçmemektedir. Aslında, Şefî Kedkenî'nin bahsettiği "sahte" Attarların izini tespit etmek, sadece bu kasîdeyi incelemekle bile mümkündür. Attar'ın *Divân'*ının ilmî neşirlerinde esas alınan nüshaların daha eski bir tarih olmasıyla beyit sayısı azalmakla birlikte, kasîdeye isim verilmediğini görmekteyiz. Bu isimlendirme yüksek bir ihtimalle Dihlevî'nin kendi kasîdesini adlandırıldığı ve bu kasîdenin tasavvufi ve edebî ortamlarda ilgi görmeye başladığı dönemden sonra gerçekleşmiştir.

Attar'ın kasîdesi genellikle Dihlevî'nin, Câmî'nin veya Nesîmî'nin kasîdeleri ile birlikte bazı mecmualarda yer almaktadır. Bu mecmuaların hemen hemen hepsinde, kasîdenin içinde "*Deryâ-yı Sühan*" ifadesi açık geçmesine rağmen nedense başlıklarda veya kataloglarda "*Deryâ-yı Ebrâr*" ve "*Bahrü'l-Ebrâr*" isimleri kayıtlıdır.¹⁴

¹⁴ Bu mecmuaların sayısı az değildir. Meselâ sadece Süleymaniye Kütüphanesi'nde karşımıza çıkan ve bu kasîdeleri içeren yazma nüshaların birkaçının bilgileri şöyledir: Esad Efendi, nu. 3422 (49b-52a; 89b-92b;131a-134a); Esad Efendi, nu. 03441 (140a-147a); Nuruosmaniye, nu. 04976 (328b-334b); Lala İsmail, nu. 395 (81b-85b). Bu yazmanın son varağı yani 109b'de, Attar'ın kasîdesinin matla beyti ile birlikte, Şeyh

Cevâhir-i Bevâhir-i Mesnevî'de Attar İzleri

Sarı Abdullah Efendi'nin *Cevâhir-i Bevâhir-i Mesnevî*'si *Mesnevî*'nin birinci cildine yazılmış en hacimli şerh olarak tanınmaktadır. Bu eserin büyüklüğünde Abdullah Efendi'nin Arapça ve Farsça kaynaklardan ciddi miktarda alıntı yapmasının payı göz ardı edilemeyecek derecede büyüktür. Farsça kaynaklar arasında konu ve şerh edilen beyit ve kavram itibarıyla; *Mesnevî* ve *Gülşen-i Râz* gibi eserler ve Senâî, Attar, Emir Hüsrev-i Dihlevî, Câmî, Sultan Veled'in (ö. 712/1312) mesnevileri, Kâsım-ı Envâr (ö. 837/1433 [?]), Kemâl-i Hocendî (ö. 803/1401), Nizâmî-i Gencevî (ö. 611/1214 [?]) ve Şems-i Mağribî (ö. 809/1407) gibi isimlerin eserlerinin yanı sıra, adı geçenlere nazaran çok az da olsa Hafız (ö. 792/1390 [?]) ve Sadi (ö. 691/1292) gibi şairlerin şiirlerine rastlamak mümkündür. Bu şairler arasında özellikle Sultan Veled, Kâsım-ı Envâr, Kemâl-i Hocendî, Şems-i Mağribî, Câmî ve Attar gibi şairlerin şiirleri bu şerhten çıkartılırsa eser ciddi oranda hafifleyecektir.

Anadolu'da telif edilen Türkçe *Mesnevî* şerhlerinde neredeyse hiçbir şârih ne bu denli Farsça alıntı yapmaya girişmiş ne de bu derecede Attar üzerine yoğunlaşmıştır.¹⁵ *Menâkıbu'l-ârifîn*'de Mevlânâ'nın dilinden şöyle bir cümle nakledilmektedir:

"Attar'ın sözleriyle meşgul olan, Hakîm Senâî'nin sözlerinden yararlanır ve onun sözlerini ve sırlarını anlar. Senâî'nin sözlerini tam bir ciddiyetle okuyanlar da bizim sözlerimizin nurunun sırrına vâkıf olur." (Yazıcı 2006: 214)

Yukarıdaki cümleden anlaşıldığı üzere, Mevlânâ mütevası bir şekilde kendi düşüncelerinin anlaşılması için bu iki büyük mutasavvıfın da düşüncelerine vâkıf olmak gerektiğini vurgulamaktadır.¹⁶ Gerçekten de Abdullah Efendi *Menâkıbu'l-ârifîn*'deki bu cümleyi âdetâ dikkate almış ve *Mesnevî* şerhinde sık sık bu iki şairin şiirlerine yer vermiştir.

Cevâhir-i Bevâhir-i Mesnevî'de Attar'ın izleri arandığı zaman hem hüviyetleri pek aydınlanmayan Attarların eserlerinden hem de *Mantıku't-*

Sadi, Hoca İsmet, Sultan Selim Han, Sultan Süleyman, Firdevsî, Âhî, Nevâî, Dihlevî, Ârifî, Câmî ve Şâh İsmail'in bu kasideye olan nazîrelerinin matla beyitleri verilmiştir.

¹⁵ Bilinen mühim Türkçe *Mesnevî* şerhleri için bkz. (Güleç: 2004; Taştan: 2009; Dağlar: 2009; Koçoğlu: 2009; Şahin: 2012)

¹⁶ Bu konuyla ilgili bkz. (Kırlangıç: 2009; Bardakçı: 2007; Küçük: 2005).

tayr müellifi asıl Feridüddin-i Attar'ın *Dîvân*, *Esrâr-nâme* ve *Mantıku't-tayr* adlı eserlerinden iktibaslar görülmektedir. Ne var ki bu eserlerden alınan beyitler, diğer sahte Attar/Attarların eserlerinden alıntılanan örneklerle göre çok azdır. Tabii olarak Abdullah Efendi sahte Attarların eserlerini aktardığının farkında değildir ancak çoğunun edebî değeri düşük olan bu sahte Attarların şiirlerinin şerhe dahil edilmesi, Sarı Abdullah'ın eserinin edebî değerini de etkilemektedir. Asıl Feridüddin-i Attar'dan yapılan alıntılar üç başlıkta incelenebilir.

A. *Dîvân* ve *Deryâ-yı Sühan* Kasîdesinden Yapılan Alıntılar

Abdullah Efendi *Mesnevî Şerhi*'nde beş yerde (117b, 235a, 239a, 239b, 251a) "*Deryâ-yı Sühan*" kasîdesinin on üç beytini aktarır. Bu beyitler alttaki gibidir:

117b:

در خیال هر چه باشی عین آنی هر زمان
زر چو در آتش درآید دردمی چون اخگر است

[Sen neyi hayal ediyorsan, o an o hayal ettiğin şeyin aynısısın. Altın ateşe girince bir anda kıvılcım gibi olur.]

235a:

چرخ مردمکش اگر روزی دو مردمپرور است
نیستش شفقت، مگر پرواری او لاغر است
منعم و درویش را نبود خلاصی از اجل
صید صیاد است صید ار فربه و ار لاغر است

[İnsan kasabı olan bu felek bir iki gün bu insanları besliyorsa sefkatten değil, beslediği besisinin zayıf olmasındandır. Ne fakir ne de zengin ecelden kaçamaz. Av avcıya yakalandıktan sonra, ister zayıf olsun ister semiz, ne fark eder?]

239a:

اغنيا را اعتبار از درهم چندی بود
همچو طفل نفس کو خرم به شیر مادر است
سفله را اقطاع دنیا خوشتر از عقبی بود
خود جعل را بوی سرگین به ز طیب عنبر است

حارس سیم و زر از زر سیر نبود تا به مرگ
می‌کشد مستقی آب و آن به مرگش منجر است

کنج عزلت با قناعت زینت اهل دل است
ملک و مال بی‌نهایت شاه را زیب و فر است

گر گدا را عود سوز از تفت نبود گو مباش
سینه‌ی پر آتش او گرم همچون مجمر است

کار رحلت نیست شاهان را به جز دست تهی
پس در این معنی گدایی هم قیاد و سنجر است

[Zenginlerin itibarı, bir avuç altındır, bebek ise annesinin sütü ile mutlu olur. Nefis de böyledir. Sefil olana dünya malı ukbâdan daha iyidir, nitekim gübre böceği için gübre kokusu amber kokusundan daha çekicidir. Altın ve gümüş bekçiliği yapan ölene kadar onları biriktirmekten doymaz. İstiska hastalığına yakalanan sürekli su içer ve zaten bu, onun ölümüne yol açar. Gönül ehlinin süsü kanaat ve uzlet köşesidir, uçsuz bucaksız mal mülk ise padişahın süsüdür ve ona yakışır. Dervişin evinde ud kokulu sıcaklık yoksa varsın olmasın! Onun ateş dolu yüreği, buhurdan gibi sıcaktır. Hiçbir padişah eli dolu bu dünyadan geçmeyecek, dolayısıyla ölüm geldi mi ister dilenci ol ister padişah...]

239b:

آنکه در غار بدن در قید نفس مدبر است
صید زهرآلوده‌ای اندر دهان اژدر است

کشتن نفست گواه قوت روحی بود
شاهد تیغ بران شاه ران عنتر است

بهر جنگ نفس درویش ریاضت دیده را
خرقه و تاج و نمد برگستوان و مغفر است

[Ten mağarasında nefse yakalanmış olan talihsiz, ejderhanın ağzındaki zehirli av gibidir. Ruhunun güçlü olmasının göstergesi, nefsinin öldürmektir, nitekim padişahın kılıcının keskin olduğunun şahidi, maymunun bacağıdır. Riyazat çekmiş dervişin nefisle olan savaşında miğferi ve zırhı, hırkası ve sikkesidir.]

251a:

زان فلک هنگامه می‌سازد به بازی و خیال
اختران چون لعبت‌اند و فلک چون چادر است

[Felek, işte o yüzden (insanları dünya işleri ile oyalamak için) hayal ve oyun içinde gürültü ve patırtı yapıyor: Felek bir çadırdır ve yıldızlar ise kuklalar gibidirler.]

Ne var ki Abdullah Efendi'nin verdiği beyitler arasında,

چرخ مردمخوار اگر روزی دو مردمپرورست
نیست از شفقت، مگر پرواری او لاغر است

زان فلک هنگامه می‌سازد به بازی و خیال
اختران چون لعبتاند و فلک چون چادر است

beyitleri olmak üzere iki beyit dışında diğer beyitlerin hiçbiri yayınlanmış olan Attar divanlarında bulunmamaktadır.

Sarı Abdullah'ın burada aktardığı beyitleri şiir mecmularından almış olması yüksek ihtimaldir. Nitekim Attar, Dihlevî, Câmî ve Fenâî gibi şairlerin "*Deryâ-yı Ebrâr*"a nazîrelerini içeren bir mecmuaları incelediğimiz zaman aslında Abdullah Efendi'nin bu gibi mecmualara benzer bir eserden hareketle bu beyitlerin Attar'a ait olduğunu düşünüp aktardığını tahmin edebiliriz. Attar'dan alıntıladığı gazellerin sayısının çok az olması ve *Semerât*'ta Attar ile birlikte Dihlevî'nin de kasidesine yer vermesi, ayrıca aktardığı beyitlerin *Attar Dîvân*'ında bulunmayıp ancak bu kasîdeleri içeren mecmualarda karşımıza çıkması, Sarı Abdullah'ın elinde bir Attar divanının bulunmadığı veya bulunsa bile Abdullah Efendi'nin bu nüshaya pek itina etmediği hissini uyandırmaktadır.

Attar Dîvân'ından yapılan alıntılarının devamına baktığımızda, 279a'da Abdullah Efendi'nin şerh sırasında Attar'ın *Mesnevî* vezninde olan bir gazelinin bir beytini, kafiye uyumsuzluğunu dikkate almadan, *Mesnevî* beyti olarak aktardığı görülmektedir:

میل جمله خلق عالم تا ابد
گر شناسندت وگر نه سوی توست

[İster seni tanısinlar, ister tanımasınlar, tüm dünya halkının meyli kıyamete kadar sana olacaktır.] (Medâinî ve Efşârî 1397: 125)

Bunun sebebi şârihin veya nüshanın müstensihi olan Cevrî'nin (ö. 1065/1654) dalgınlığı olabilir. Bu beyit *Cevâhir-i Bevâhir-i Mesnevî*'nin Süleymâniye Kütüphanesi, Atıf Efendi nu. 1454 nüshasında "beyit" olarak kayıtlıdır ve bu nüshanın müstensihi bu hatayı düzeltmiştir (bkz. 59a).

Sarı Abdullah Efendi 389b'de, yine Attar'ın *Divan*'ında yer alan kasîdelerinden birinin yedi beytini iktibas etmektedir:

ای روی درکشیده به بازار آمده
 خلقی بدین طلسم گرفتار آمده
 غیر از تو هر چه هست سراب و نمایش است
 کاینجا نه اندک است و نه بسیار آمده
 برخود پدید کرد ز خود سرّ خود دمی
 هجده هزار عالم اسرار آمده
 عکسی ز زیر پرده‌ی وحدت علم زده
 در صد هزار پرده‌ی پندار آمده
 آن چبست وز کجاست چنین جلوه‌گر شده
 وان چبست وان چه بود در اظهار آمده
 غیری چگونه روی نماید چو هر چه هست
 عین دگر یکی است پدیدار آمده
 بر هر که یک نفس شده این راز آشکار
 انفاس بر دهانش چو مسمار آمده

[Ey yüzünü kapatıp pazara ve ortalığa çıkan! Bütün halk senin tılsımına yakalanmıştır! Senden başka ne varsa serap ve gösteridir, çünkü burada azlık var ne de çokluk . Bir an, kendi sırrından ortaya çıktı ve on sekiz bin sır âlemi yaratılmış oldu. Vahdet bayrağının altında, binlerce hayal perdesinde bürünerek bir yansıma yaptı. Bu cilvelenen nedir, neredendir? Peki ya bu görünen neydi ve nedir? Var olan herşey bir başkasının aynı olduğu sürece, gayrılık nasıl ortaya çıkabilir? Bu sır, bir anlığına kime aşikar olsa o kişinin aldığı nefesler ağzında çiviye dönüşmüştür (ve sırları açıklayamamıştır).]

Bu beyitlerin tamamı Attar *Dîvânı*'nın tüm neşirlerinde bulunmaktadır (Medâinî ve Efşârî 1397: 714).

Attar'ın,

به جز غم خوردن عشقت غمی دیگر نمی‌دانم
 که شادی در همه عالم ازین خوش‌تر نمی‌دانم

[Senin aşkının gamından başka gam bilmem. Senin aşkının üzüntüsünün verdiği mutluluktan daha öte bir mutluluk bu dünyada tanımam.]

matlalı gazelinin bir beyti ise 27a ve 355a olmak üzere iki yerde geçmektedir:

کسی کاندنر نمکسار اوفتد گم گردد اندر وی
من این دریای پرشور از نمک کمتر نمی‌دانم

[Tuz madenine düşen, içinde kaybolur. Bu coşku dolu deniz (aşk) benim için tuz madeninden pek farklı değildir.]

Bu beyit de tüm neşirlerde yer almaktadır (Medâinî ve Efşârî 1397: 465).

B. *Mantiku't-tayr*

Abdullah Efendi 172b'de *Mantiku't-tayr*'dan alıntı yaptığını belirtmek suretiyle, Şeyh-i San'an hikâyesinden hemen önceki bölümde "Hühüd'ün Cevabı" kısmından 14 beyit aktarır:

هدهد رهبر چنین گفت آن زمان
کان که عاشق شد نیندیشد ز جان

چون به ترک جان بگوید عاشقی
خواه زاهد باش خواهی فاسقی

سد ره جانست جان ایثار کن
پس برافکن دیده و دیدار کن

منکری گر گوید این بس منکر است
عشق، گو، از کفر و ایمان برتر است

عشق را با کفر و با ایمان چه کار؟
عاشقان را لحظه‌ای با جان چه کار؟

عاشق آتش در همه خرمن زند
اره بر فرقش نهند او تن زند

درد و خون دل ببايد عشق را
قصه‌ی مشکل ببايد عشق را

ساقیا خون جگر در جام کن
گر نداری درد از من وام کن

ذره‌ای عشق از همه آفاق به
شمه‌ای درد از همه عشاق به

کفر کافر را و دین دیندار را
 ذره‌ای دردت دل عطار را¹⁷

هر که را در عشق محکم شد قدم
 درگذشت از کفر و از اسلام هم

عشق سوی فقر در بگشایدت
 فقر سوی کفر ره بنمایدت

چون تو را این کفر و این ایمان نماند
 این تن تو گم شد و ایمان نماند

بعد از آن مردی شوی این کار را
 مرد باید اینچنین اسرار را

[Rehber olan Hüdhüd o an kuşlara şöyle dedi: “Âşık olan artık canını düşünmez.” Canını terkettiğin zaman âşıksın demektir. Bu durumda ister zâhid ol, ister fâsik. Can, yol bağıdır, canını ver. Sonra da bak, sevgilinin yüzünü gör. İnkârcı, “Bu olmayacak şey” der. Sen de “Aşk, küfürden de imandan da üstündür.” de. Aşkın küfürle ve imanla işi ne? Âşıkların bir an için bile olsa canla ne işi var? Âşık olan bütün harmanı ateşe verir, testereyi başına koyarlar da sükut eder, sabır gösterir. Aşka dert ve gönül kanı (hüzün) gerekir. Müşkil bir kıssa gerekir aşka. Ey sâkî! Ciğer kanını kadehe dök, eğer derdin yoksa benden ödünç al. Aşkın bir zerresi, bütün âlemden yeğdir. Derdin bir zerresi de bütün âşıklardan üstündür. Kâfire küfür, dindara din gerekir. Attar’ın gönlüne de senin derdinden bir zerre. Aşk yolunda ayağını sağlam basan, küfürden de geçer, imandan da. Aşk sana fakrın kapısını açar, fakr da sana küfrün yolunu gösterir. Sende bu küfür, bu iman kalmayınca, şu tenin kaybolur; canın da kalmaz. Bundan sonra bu işin eri olursun. Bu çeşit sırlara vâkıf olmak için er olmak gerekir.] (Şefî-i Kedkenî 1393: 285; Çiçekler 2006: 140-41)

Bu beyitler, kuşların Hüdhüd’e Sîmurg ile ilgili sorularına verdiği cevap olmakla beraber, *Mantıku’t-tayr*’ın en güzel beyitlerinden olup *Mesnevî*’nin

ساحران چون حق او بشناختند
 دست و پا در جرم آن درباختند

¹⁷ Bu beyit *Mantıkkuttayr*’ın tenkitli neşri ve Türkçe tercümesinde 185. beyit olarak kayıtlıdır. (Şefî-i Kedkenî 240; Çiçekler 2006, 42)

[Büyücüler, onun hakkını tanıdıklarından, o suç yüzünden ellerinden, ayaklarından oldular (Muvahhid 1396: 106; Örs ve Kırilangıç 2015: 91).]

beytinin şerhi sırasında verilmiştir.

Mantıku't-tayr ile ilgili olan diğer husus ise, 4b'de muhtemelen vezinden dolayı yanlışlıkla *Mesnevî* beyti olarak aktarılan

زو نشان جز بی نشانی ره نیافت
چاره ای جز جانفشانی کس نیافت

[(O'nu arayan kimse) izsizlikten başka bir iz bulamadı ve (O'na ulaşmak için) kimse canından vazgeçmekten başka çare bulamadı.]

beytidir. Bu beyit *Mantıku't-tayr*'ın besmele bölümünden sonra yer alan beyitler arasında ve 109. beyit olarak kayıtlıdır.¹⁸

C. Esrâr-nâme

Cevâhir-i Bevâhir-i Mesnevî'nin 211b varağında, *Esrâr-nâme*'den iki beyit aktarılmıştır:

جهان در جنب این نه سقف مینا
چو خشخاشی بود بر روی دریا
نگر تا تو از آن خشخاش چندی
سزد گریز بروت خود بخندی

[Dünya bu dokuz mine tavanın yanında deniz üstündeki haşhaşa benzer. Bak bakalım sen o haşhaşın neresindesin... kendi hâline gülsen, yeridir.] (Şefî-i Kedkenî 1392: 164; Kanar 2017: 175)

Bu iki beyit ise *Mesnevî*'de Hakîm Senâî'nin

آسمان هاست در ولایت جان
کار فرمای آسمان جهان
در ره روح پست و بالا هاست
کوه های بلند و دریا هاست

[Can vilayetinde, dünya göğüne iş buyuran gökler vardır. Ruh yolunda inişler çıkışlar vardır, yüce dağlar, denizler vardır] beyitlerinin şerh

¹⁸ Bkz. (Şefî-i Kedkenî 1393: 237; Çiçekler 2006: 36).

edildiği bölümde¹⁹ ve bu beyitler aktarıldıktan sonra verilmiştir. *Esrâr-nâme*'den verilen iki beytin sebebi, Abdullah Efendi'nin "mutlakâ âlemi anâsır ve mürekkebâta cihân ıtlâk olunur" şeklinde "cihân"ı tanımlaması ve Attar'ın beyitlerinin bu mefhum ile ilgili olmasıdır.²⁰

D. *Îlâhî-nâme*

Cevâhir-i Bevâhir-i Mesnevî'de 285a'da Mesnevî'nin

چشم احمد بر ابوبکری زده
او ز یک تصدیق صدیق آمده

[Ahmed'in gözü bir Ebu Bekr'e düştü de, o bir tasdik ile "sıddık" oldu. (Muvahhid, 1396: 176; Örs ve Kırlangıç 2015: 129)]

beytinin şerhinde, *Îlâhî-nâme*'nin 299. beyti olarak kayıtlı olan aşağıdaki beyit iktibas edilmiştir:

شب خلوت دوم هم سر غار است
نثارش روز اول چل هزار است

[Yalnızlık gecesinde (Hz. Peygamber'in "ikinci"si, mağara arkadaşı (Hz. Ebu Bekir)'dir. O, (müslüman olduğu) ilk gün (Hz. Peygamber ve İslam yolunda) kırk bin (dinar) feda etmiştir.]²¹

Bu beytin ilk mısraı, *Îlâhî-nâme*'nin ilmî neşrinde biraz farklı aşağıdaki şekilde kayıtlıdır:

شب خلوت قرین و یار غار است
نثارش روز اول چل هزار است
(Şefî-i Kedkenî 1394a: 123)

E. *Tezkiretü'l-evliyâ*

Sarı Abdullah Efendi 23b'de Mansûr-ı Hallâc'ın (ö. 309/922) bir menkıbesini anlatmaktadır:

¹⁹ Söz konusu bölüm için bkz. (Mevlânâ Celâleddin Rûmî, 1396: 132; Mevlânâ Celâleddin Rûmî, 2015: 105)

²⁰ *Esrâr-nâme*'nin ilmî neşrinde "cihân" kelimesi yerine "zemîn" kelimesi geçmektedir.

²¹ Bu beytin ilk mısraında Kur'ân-ı Kerim, Tevbe (9) suresi 40. ayete ve ikinci mısra da ise, Hz. Ebu Bekr'in müslüman olduğu ilk gün kırk bin dinar bağışlaması hadisesine gönderme vardır.

“Mansûr’a hakikat-ı aşk ve hâlât-i âşıkdan istifsâr olundukta “Üç güne dek terakkub ediniz kim gâyet-i aşk ve nihâyet-i âşıkı temâşâ kılıp istihbâra hâcet kalmıya,” buyurdu. Filhakîka evvel gün Mansûr ber-dâr, ikinci gün ihrâk bi’n-nâr, üçüncü gün hâkisterini âb-ı Dicle ile sükker-vâr halt edip nâ-bedidâr ettiler.” (Salmani 2020: 315)

Bu menkıbeyi Sarı Abdullah muhtemelen *Tezkiretü'l-evliyâ'dan* serbest tercüme şeklinde alıntılanmıştır ve metni birebir tercüme etmeyip bazı eklemelerde bulunmuştur (Şefî-i Kedkenî 1397: 644-646).

F. Diğer Attarlar ve *Cevherü'z-zât'* in izleri

Sarı Abdullah'ın *Mantiku't-tayr* sahibi Attar'dan yaptığı alıntılar yukarıda aktardıklarımızla sınırlıdır. Zaten söz konusu alıntılar arasında, özellikle kasîde beyitlerinde, bu beyitlerin bir kısmının Attar'a ait olmadığını da gösterdik. Ne var ki, Abdullah Efendi'nin şerhine bakıldığında Attar ismi sıklıkla görülmektedir. Ancak yukarıda tespit edilen beyitler dışında diğer beyitlerin neredeyse tamamı IX. hicri asırda yaşamış ve kimliği henüz net bir şekilde aydınlığa kavuşmamış olan Attar-ı Tûnî veya yine kimliği belirsiz başka bir Attar'a aittir. Bu Attarların Şeyh Attar'dan en belirgin farkı, dillerindeki tutarsızlık, ifade yetersizliği ve anlatım zaaflarıdır. *Mantiku't-tayr* ve *Cevherü'z-zât'* in sadece birkaç sayfasını karşılaştırmak bu iki eserin aynı kalemden çıkmadığına dair şüphe uyandırmak için kâfidir.

Abdullah Efendi'nin şerhi baştan başa *Cevherü'z-zât* ve *Mazhariü'l-acâyib'* den ciddi oranda alıntılarla doludur. Bu iki eser arasında ise en çok alıntı *Cevherü'z-zât'* tan yapılmıştır.²² Sarı Abdullah bu iki eserin sahibinin Attar olamayacağını düşünmeden bu eserlerden alıntı yapmaya adeta bahane aramıştır. Sarı Abdullah eserinde iktibas yoluyla aktardığı ilk Farsça şiiri *Cevherü'z-zât'* tan almış ve şerhi boyunca bu iki eseri sürekli elinin altında bulundurmıştır. Ne var ki yaptığı göndermelerde de çok titiz davranmamıştır. Şöyle ki, Tûnî'nin “Der senâ-yı ehadiyyet ve fenâ-yı beşeriyet [Allah'ın birliğine övgü ve insanoglunun faniliği hakkında]”

²² *Mazhariü'l-acâyib'* den yapılan alıntılarının bazısı için *Cevâhir-i Bevâhir-i Mesnevî'nin* 7a, 7b, 8b, 39b ve 98a varaklarına bakılabilir (Salmani 2020: 155, 192, 195, 203, 429, 881-882).

başlığı altında yazdığı iki beyti, Abdullah Efendi Hz. Peygamber'e naat yazdığı bölümde vererek, beyitleri anlam açısından uygun bulunduğu ve yakıştırdığı yerlerde kullanmıştır ve o beyitlerin asıl müellifinin hangi amaçla ve nerede yazdığını pek önemsememiştir:

حقیقت اوست در هر دو جهان نور
که اندر هر دو عالم اوست مشهور

تمامت سالکان محتاج اویند
بجان پیوسته در معراج اویند

صفتش وصف کردن می‌نیارم
اگرچه جوهر دریش دارم

وجود مصطفی از نور پاکست
ز لطف حق نبی الله نه خاکست

هنوز آدم میان آب و گل بود
که او شاه جهان و جان و دل بود

نمود او نمود کردگار است
که در اسرار کل او پایدار است

چه گویم من؟ ثنای او خدا گفت
که نور اوست با نور خدا جفت

[Hakikatte o, iki cihanın nurudur ve iki âlemde meşhurdur. Sâliklerin tamamı ona muhtaç ve cânlarını onunla birleştirip onun mirâcındalar. Onun denizinin cevheri bende bulunuyorsa da onun sıfatlarını tavsif etmeye cesaretim yoktur. Mustafa'nın varlığı temiz ışıktandır; o, Allah'ın lutfundan dolayı nebidir ve toprak değildir. Âdem henüz su ve çamur arasındayken o cân ve gönül ülkesinin şahı idi. Onun görünümü Allah'ın görünümüdür ve o, küllî sırlarda kalıcıdır. Onun medhini Allâh tealâ söylemişken ben nasıl onu medh edeyim? Onun ışığı Allâh'ın ışığıyla birdir (Salmani 2020: 155; Burhan Limudihi, 1383: 19).

Bu beyitlerden ilk üçü, Tûnî'nin naat bölümünde yer almamıştır ancak Abdullah Efendi bu anlamları Hz. Peygamber'e yakıştırmış olacak ki naat yazarken bu beyitleri birlikte aktarmaktadır. Bu durum aslında eleştiri konusu olamaz. Ancak diğer örnekte, yani 16a'da durum farklıdır: Abdullah Efendi *Mesnevi*'nin Arapça mukaddimesinin son ibaresindeki "âmîn" kelimesini şerh ederken, *Cevherü'z-zât*'ın on dört beytini, vereceği son beyitte "âmîn" kelimesi geçiyor diye kendi şerhine dahil eder. Oysa

ki baştaki ilk on üç beyit bağlamdan kopuk ve konuyla ilgisizdir. Edebî ve hatta tasavvufî değeri ve anlamı olmayan bu tarz beyitlerin az olmaması, Abdullah Efendi'nin şiir zevkini ve eserinin edebî değerini eleştirilere açık bırakmıştır:

سر و پایت بیفکن تا که این راز
بدانی در زمان انجام و آغاز

دل صادق بداند کان چه حالست
که این دم عاشقان عین وصالست

در آن دم جهد کن تا دل نباشد
حجاب نقش آب و گل نباشد

فنا شو اندر آن دم در خدا تو
که تا گردی همه عین لقا تو

دل و جان رفت تا دیدار دیدم
نظر کردم به کلی یار دیدم

نمود جمله عشاقم من از دل
که بگشودم در این جا راز مشکل

دم من دمدمه در عالم انداخت
وجود عاشقان چون شمع بگداخت

دم من هو زند جز هو ندیده‌ست
که اینجاگه ز لا در هو رسیده‌ست

دم من هست سلطان شریعت
از آن دم زد بکلی در حقیقت

محیط مرکز جان‌هاست احمد
که دو عالم نباشد چون محمد

در آخر کرد اینجا واصلم او
همه مقصود کلی حاصلم او

سر و جانم فدای روی او باد
همیشه روی من در سوی او باد

قبولش کن که دیدار تو دیدم
کنون در دید دیدت ناپدیدم

الهی هر که این را گوید آمین
قبولش کن به طه و به یاسین

[Bu sırrın başını ve sonunu bilmek istiyorsan başından ve ayağından vazgeç. Bu hâlin ne olduğunu ve bu ânın âşıkları için visâl olduğunu ancak sâdik olan gönül bilir. İşte o an gönlünden vazgeçmeye ve su ile balçığın nakışlara örtü olmasına mâni olmaya çalış. O ân Allah'ta yok ol tâ ki bekâyaya ulaşasın. Visâli görünce gönlüm de canım da gitti, bakınca sadece yâri gördüm. Ben, gönlülden tüm aşıkların göstergesiyim ve işte bu zor sorunu çözdüm. Benim nefesim dünyayı titretti ve aşıkların varlığını mum misali yaktı. Benim nefesim "Hû" der ve O'ndan başkasını görmemiştir ve bu mertebeye, yani O'na, "Lâ" diyerek ulaşmıştır. Benim nefesim şeriat sultanıdır ve oradan hakikate geçmiştir. Ahmed canların merkezini kuşatmıştır ve iki alemde Muhammed gibisi yoktur. O beni sonunda burada visale erdirdi, tüm istediğim O'dur. Başım ve gönlüm O'na feda olsun ve benim yüzüm hep O'na baksın. Bu duamı kabul et, zira senin yüzünü gördüm, şimdi senin vuslatını gördüğüm için görünmez oldum. Allah'ım, buna "âmin" diyenin duasını Tâhâ ve Yâsin hakkı için kabul et.]

Cevâhir-i Bevâhir-i Mesnevî'de sıklıkla *Cevherü'z-zât*'tan beyitlerle karşılaşmak mümkündür ve alıntılar eserin son sayfalarına kadar devam eder.²³ Bu eserden alıntılanan en hacimli bölüm ise, 470b'de aktarılan kırk üç beyittir.

Abdullah Efendi muhtemelen Farsça tasavvuf kültürüne duyduğu yakınlığı ve hayranlığının yanı sıra bu kültüre ne derece vâkıf ve hâkim olduğunu göstermek istediğinden olacak ki Farsça şiirlere pek önem vermiş ve bunca Farsça şiiri eserlerine dahil etmiştir. Bu alıntuların çoğu – Attar'ın sanılan beyitler hariç – edebî ve tasavvufi değeri yüksek beyitlerdir. Ayrıca, tasavvuf büyükleri arasında Attar'ın Sarı Abdullah Efendi için önem arz ettiği, ona gösterdiği ilgiden anlaşılmaktadır. Ne var ki, Attar'dan yapılan alıntuların çoğunun fazla edebî değeri yoktur. Tasavvufi değerleri ise – en azından Sarı Abdullah'ın Attar tasavvuruna göre ve sahte Attarların şiirlerini aktardığının farkından olmadığına göre – tartışmaya açıktır. Buradaki en büyük mesele, farkında olarak ya da olmayarak eserin bir çok yerinde alıntı yaptığı ve Feridüddin-i Attar

²³ Mesela bkz. 15b, 16b, 17a, 17b, 18a, 27b, 28a, 28b, 46b, 47a, 49a, 49b vd. (Salmani 2020: 258, 261-262, 268-269, 272, 277, 343, 350-351, 353, 477, 479, 498, 501).

olarak sandığı kişinin itikadî açıdan gulat-ı şıadan ve Hulûliye'ye mensup olmasıdır.²⁴

Sonuç

Sarı Abdullah Efendi, *Mesnevî*'nin birinci cildine yazdığı şerhte birçok Farsça şiirle birlikte, tasavvuf edebiyatının en önemli isimlerinde biri olan Feridüddin-i Attar'ın eserlerinden ciddi oranda alıntılar yapmıştır. Son yıllarda yapılan araştırmalara göre *Mantıku't-tayr* müellifi Feridüddin-i Attar'dan başka birden fazla Attar zuhur etmiş olduğu ve özellikle IX. hicri asırdan sonra, diğer sahte Attarlar *Mantıku't-tayr* müellifi Feridüddin-i Attar'ın eserlerini kendi eserleriymiş gibi tanıtıp içeriklerinde eklemeler ve tahrifatta buldukları ileri sürülmüştür. Abdullah Efendi, şerhinde *Mantıku't-tayr* müellifi Feridüddin-i Attar'ın asıl eserlerini pek kullanmamıştır ve "Şeyh Attar" adıyla anıp gerçek Attar sandığı Feridüddin-i Attar-ı Tûnî'nin özellikle *Cevherü'z-zât* eserinden çokça iktibasta bulunmuştur. Bu Attar, IX. hicri asır veya sonrasında yaşamış olan sahte Attarlardan biri olup kimliği henüz net bir şekilde aydınlığa kavuşmamıştır; fakat Hulûliye tarikatına müntesip olduğu ileri sürülmektedir. Bu Attar ve diğer Attarların *Mantıku't-tayr* sahibi Feridüddin-i Attar'dan en büyük farkları dillerindeki ciddiyetten uzak, belâğat kurallarına uymayan tekrarlar, basitlik ve taklittir. Abdullah Efendi bu şiirlerin gerçek Attar'dan olmayacağına hiç şüphe duymadan ve şiirlerin kolay anlaşılır olmaları hasebiyle eserinde kullanmıştır. Böylece Sarı Abdullah farkında olmadan itikadî olarak kendisinden ve gerçek Şeyh Attar'dan çok uzak olan ve şiirlerinin de çoğunun edebî değerinin tartışmaya açık olduğu birinin şiirlerini ve düşüncelerini, kendi eserinde aktarmıştır.

Kaynakça

ALÎZÂDE, Azîzullâh (1391) (Haz.), *Muhammed Avfi Lübabü'l-Elbab*, Tahran: İntişârât-ı Firdevs.

²⁴ Bu Attar(lar)'ın ortaya çıkış sebebinin "Tecellî-i Envâr" ve "Hulûliye" ile ilgisi için bkz. (Mohajerizadeh: 1391).

- ATALAY, Mehmet (2004), "Câmî'nin Lüccetü'l-esrâr Adlı Kasîdesi ve Erzurum Kadı Vekili Ahmed Raşid'in Manzum Tercümesi", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, XXIV, 23-42.
- AYÇİÇEĞİ, Bünyamin (2019), "Sarı Abdullah Efendi", <http://teis.yesevi.edu.tr/madde-detay/abdi-sari-abdullah-efendi>, (Erişim Tarihi: 12.05.2019).
- AYTEKİN, Ülker (2017), *Sarı Abdullah Efendi ve Mesnevi-i Şerif Şerhi*, Konya: Umde Yayınevi.
- AZAMAT, Nihat (2009), "Sarı Abdullah", *DİA*, XXXVI, 145-47.
- BARDAKÇI, Mehmet Necmettin (2007), "Mevlânâ'nın Tasavvufî Düşüncesinin Kaynakları", *Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, XIX, 55-77.
- BURHAN LİMUDİHÎ, Timur (1383) (Haz.), *Ceşherüzzât*, Tahran: İntişârât-ı Senâi.
- ÇAKMAKTAŞ, Büşra (2017), *Sarı Abdullah Efendi'nin Hayatı, Eserleri ve Tasavvufî Görüşleri*, Doktora Tezi, Sakarya: Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- ÇALIK, Pınar (2019), *Yemezzade Süleyman Rüşdi ve Pend-i Attar Tercümesi*, Aydın: İtimat Ofset Matbaa.
- ÇİÇEKLER, Mustafa (2006) (Çev.), *Mantıkuttayr*, İstanbul: Kaknüs Yayınları.
- DAĞLAR, Abdülkadir (2009), *Sem'î Sem'ullâh Serh-i Mesnevî (I. Cilt) (İnceleme-Tenkitledi Metin-Sözlük)*, Doktora Tezi, Kayseri: Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- DERVİŞ, M. (1359) (Haz.), *Divan-ı Attar*, Tahran: Sazman-ı Çap ve İntişarat-ı Cavidan.
- ER, Şaban (2015), *Melamilik ve Osmanlı Devri Melamileri*, İstanbul: Kutupyıldızı Yayınları.
- FÜRÜZANFER, Bediüzzaman (1353), *Şerh-i Ahval ve Nakd ve Tahlil-i Asar-ı Şeyh Feridüddin Muhammed Attar-ı Nişaburi*, Tahran: İntişarat-ı Kitab-furuş-i Dihhuda.
- FÜRÜZANFER, Bediüzzaman (1376) (Haz.), *Divan-ı Attar*, Tahran: Neşr-i Nühustin.
- GÖLPINARLI, Abdülbaki (2015), *Melamiler ve melamilik*, İstanbul: Kapı Yayınları.

- GÜLEÇ, İsmail (2004) (Haz.), *Ruhü'l-mesnevi : Mesnevi'nin ilk 748 beytinin şerhi*, İstanbul: İnsan Yayınları.
- GÜLEÇ, İsmail (2008), *Türk Edebiyatında Mesnevi Tercüme ve Şerhleri*, İstanbul: Pan Yayıncılık.
- HÜMÂÎ, Celalüddin (1342), "Şeyh Attar-ı Nişaburi", *Mecelle-i Yağma*, III, 306-13.
- KANAR, Mehmet (2017) (Çev.), *Esrâr-nâme*, İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- KIRLANGIÇ, Hicabi (2009) "Mevlânâ'da Senâî Etkileri", *Nüsha*, XXVII, 7-32.
- KOÇOĞLU, Turgut (2009), *Sem'i Sem'ullâh Serh-i Mesnevî (II. Cilt) (İnceleme-Tenkitledi Metin-Sözlük)*, Kayseri: Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- KÜÇÜK, Osman Nuri (2005), "Mevlânâ'nın Üslup, Tasavvufî Fikir ve Meşrep Kaynaklarından Senâ'î", *Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, XIV, 455-472.
- LEWIS, Franklin D. (2000), *Rumi - Past and Present, East and West (The Life, Teaching and Poetry of Jalal al-Din Rumi)*, London: Oneworld Publication.
- MEDÂİNÎ Mehdî ve Mehrân Efşârî (1397) (Haz.), *Dîvân-ı Attar-ı Nişâbüri*, Tahran: Neşr-i Çarh.
- MİR ENSARÎ, Ali (1382), *Kitabşinasi-i Şeyh Feridüddin-i Attar-ı Nişaburi*, Tahran: Encümen-i Asar ve Mefahir-i Ferhengi.
- MOHAJERİZADEH, Ghazal (1391), "Hulul-i Attar ve Attarha-i Hululi (Berresi-i Menşe'-i Peydayiş-i Feridüddin-i Attarha-yı Gayr-ı Vakî)", *Mutalaat-ı İrfani, Danişkede-i Ulum-i İnsani Danişgah-ı Kaşan*, XVI, 241-257.
- MUHAHHİD, Muhammed Ali (1396) (Haz.), *Mesnevî-i Ma'nevî*. Tahran: Hermes.
- NAHVÎ, Akbar (1389), "Hüsrevnâme (Gül ü Hürmüz) ez kîst? ", *Cüstâr-hây-ı Edebî (Edebiyyâr ve Ulum-ı İnsânî Sâbık)*, CLXIX, 75-96.
- NEFİSÎ, Said (1319) (Haz.), *Divan-ı Attar* Tahran: Kitabfuruşi ve Çaphane-i İkbâl.
- NEFİSÎ, Said (1320), *Cüst u cû der ahvâl ve âsâr-ı Feridüddîn Attar-ı Nişâbüri*, Tahran: Kitabfuruşi ve Çaphane-i İkbâl.
- ÖNGÖREN, Reşat (2004), "Mevlana Celeddin-i Rumi", *DİA*, XXIX, 441-48.

- ÖRS, Derya ve Hicabi Kırlangıç (Çev.) (2015), *Mesnevî-i Ma'nevî*, İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları.
- PURNAMDARİYAN, Taki (1394), *Didar Ba Simurg (Şiir ve İrfan ve Endişeha-yı Attar)*, Tahran: Pejuhişgah-ı Ulum-i İnsani ve Mutalaat-i Ferhengi.
- SALMANİ, Milad (2020), *Sarı Abdullah Efendi'nin Cevâhir-i Bevâhir-i Mesnevî'si, I. Cilt (İnceleme-Metin)*, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- SARI ABDULLAH EFENDİ (1288), *Semerâtü'l-Fu'âd fi'l-Mebde' ve'l-Meâd*, İstanbul: Matbaa-i Âmire.
- ŞAHİN, Oğuzhan (2012) *Şem'i Şem'ullâh Şerh-i Mesnevî (III. ve IV. Ciltler) (İnceleme-Tenkitledi Metin-Sözlük)*, Kayseri: Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- ŞAHİNOĞLU, M. Nazif (1991), "Attar, Feridüddin", *DİA*, IV, 95-98.
- ŞEFÎ-i KEDKENÎ, Muhammed Rıza (Haz.) (1388), *Musibet-name*, Tahran: İntişarat-ı Sühan.
- ŞEFÎ-i KEDKENÎ, Muhammed Rıza (Haz.) (1392), *Esrâr-nâme*, Tahran: İntişarat-ı Sühan.
- ŞEFÎ-i KEDKENÎ, Muhammed Rıza (Haz.) (1393), *Mantıkuttayr*, Tahran: İntişarat-ı Sühan.
- ŞEFÎ-i KEDKENÎ, Muhammed Rıza (Haz.) (1394a), *İlâhî-nâme*, Tahran: İntişarat-ı Sühan.
- ŞEFÎ-i KEDKENÎ, Muhammed Rıza (Haz.) (1394b), *Muhtar-name*, Tahran: İntişarat-ı Sühan.
- ŞEFÎ-i KEDKENÎ, Muhammed Rıza (Haz.) (1397), *Tezkiret'ül-evliya*. Tahran: İntişarat-ı Sühan.
- TAŞTAN, Erdoğan (2009), *İsmâil Rüsûhî Ankaravî'nin Mesnevî Serhi (Mecmû'Atü'l-Letâ'if Ve Matmûratü'l-Ma'Ârif) I. Cilt, Çeviriyazı-İnceleme*, Doktora Tezi, İstanbul: Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü.
- TEFAZZALİ, Taki (Haz.) (1341), *Divan-ı Attar*, Tahran: İntişârât-ı İlmî ve Ferhengi.
- YAZAR, Sadık (2011), *Anadolu Sahası Klasik Türk Edebiyatında Tercüme ve Şerh Geleneği*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- YAZICI, Tahsin (Çev.) (2006), *Âriflerin Menkıbeleri*, İstanbul: Kabalcı Yayınları.

YOLDAŞ, Kazım (1998), *Tutmacı'nın Gül ü Hüsrev'i (İnceleme-Metin)*, Malatya: İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Yazma Eserler:

Cevahir-i Bevahir-i Mesnevî, Süleymaniye Kütüphanesi, Fazıl Ahmed Böl., nu. 740.

Cevahir-i Bevahir-i Mesnevî, Süleymâniye Kütüphanesi, Atıf Efendi, nu. 1454
Mecmua, Tahran, Meclis-i Şûrâ-yı İslâmî Yazma Eserler Kütüphanesi, nu. 13888/10

Mecmua, Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi Böl., nu. 3422

Mecmua, Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi Böl., nu. 3441

Mecmua, Süleymaniye Kütüphanesi, Nuruosmaniye Böl., nu. 4976

Mecmua, Süleymaniye Kütüphanesi, Lala İsmail Böl., nu. 395

Semerâtü'l-Fu'âd fi'l-Mebde' ve'l-Meâd, Çorum Hasan Paşa İl Halk Kütüphanesi, nu. 784.

Ek 1

۳۸ دفتر اول ■ جوهر الذات

خدا را یافتم در پرده‌ی راز
 خدا را یافتم از مصطفی من
 خدا را یافتم در عین تحقیق
 خدا را یافتم در جمله اشیا
 خدا را یافتم در عرش اعظم
 خدا را یافتم بالای کونین
 خدا را یافتم در عین کرسی
 خدا را یافتم در لوح دل من
 خدا را یافتم عین قلم را
 خدا را یافتم کو جبرئیل است
 خدا را یافتم در عین رزاق
 خدا را یافتم در صور دم من
 خدا را یافتم در جان مستانی
 خدا را یافتم در عین توحید
 خدا را یافتم در ذره ذره
 خدا را یافتم از دیدن ماه
 خدا را یافتم در کوبان من
 خدا را یافتم در عین آتش
 خدا را یافتم در مسخزن یاد
 خدا را یافتم در ما روان ست
 خدا را یافتم در خاک پیدا
 خدا را یافتم در بحر اعظم
 خدا را یافتم در دیدن جان
 خدا را یافتم جمله هم اوی است
 خدا را یافتم کل فاش او بود
 یکی دیدم از او انجام و آساز
 یکی دیدم همه عین صفا من
 مرا بد در جهان این دیدت توفیق
 ز بود خویش دیدم من هویدا
 نموده عکس او در جمله عالم
 درون را با برون عین زمانین
 ایا بی دل تو زین بی دل چه پرسى
 که او هم می دهد کل روح دل من
 که پیوسته وجودم در عدم را
 ز عقل کل مرا اینجا دلیل است
 که میکائیل بود اندر خودی طاق^۱
 که اسرافیل و صور آید به دم من
 ز عزرائیل چندین می چه دانی
 میدان زنهار این اسرار تقلید
 چه بودستی تو اندر خویش غزه
 که پنهان می شود پیدا به هر ماه
 نموداری شده در آسمان من
 نمودت جان شده در عشق ذاتش
 جهان جان و دل زو گشت آباد
 که او هم قسوت روح و روان ست
 ز ناگه لاتراب آمد هویدا
 نموده عکس او در جمله عالم
 نموده است این همه پیدا و پنهان
 زبانها جمله اندر گفت و گوی است
 تمامت نقش بُد نقاش او بود

اگر در عشق مردی مرده‌ای مرد
 که آویزندت این جا بر سر دار
 ببردی هم طریقت هم شریعت
 که حق این جا تو را گفت و شنودست
 چو مردان بی‌زمین و بی‌زمان شو
 که حق حق حقیقت هم تو باشی
 که نه بر باطلی آلا که برحق
 نمود عشق‌گردی اندرین راز
 حقیقت نور مطلق دیده‌ای تو
 همه اندر قطار اشتر تو راندی
 که این معنی چو اشتر بر قطارست
 نمود دیر و کعبه هر دو بنمای
 تو چون شمی وجود خویش بگداز
 درون دیر بسی شک آفتاب ست
 وگرنه اندرین نی مرد و زن باش
 که بهر توست اسرار معانی
 گذر کن از زمین و از زمان تو
 اگر تو خود زنی این سر نگهدار
 ز دیدد دوست بر خوردار آمد
 یکی دیدار جان باشد در این راه
 در اینجا مغز گشتش جملگی پوست
 خدا را دیدد واصل بی‌شکی بود
 همه ذرات عالم را خیر کرد
 در افشانند و او آمد سرفشان
 به‌گفت عشق او پیدا است این جا
 گره از کار عالم جمله بگشود
 که دیداری‌ست پنهانی و پیدا

انالحق گوی چون گویی همی گرد
 انالحق گوی بر مانند عطار
 انالحق گوی چون جویی حقیقت
 انالحق گوی چون حق رخ نموده‌ست
 انالحق گوی و عین لامکان شو
 انالحق گوی تا خونت بباشی
 انالحق گوی تو این جا انالحق
 انالحق گوی تا چون او شوی باز
 انالحق گوی چون حق دیده‌ای تو
 انالحق گوی کاشترنامه خواندی
 انالحق گوی کاشتر آشکارست
 انالحق گوی و ز دیرت برون آی
 انالحق گوی این کعبه برانداز
 انالحق گوی کان دیرت خراب‌ست
 انالحق گوی این جا بت شکن باش
 انالحق زن چو مردان تا توانی
 انالحق زن چو مردان در جهان تو
 انالحق زن چو مردان بر سر دار
 انالحق گفت و پس بر دار آمد
 انالحق گفت و شد قربان در این راه
 انالحق گفت و قربان گشت از دوست
 انالحق گفت و گفتارش یکی بود
 انالحق گفت و در حق حق نظر کرد
 انالحق گفت و جانان دید از جان
 انالحق گفت او چون راست این جا
 انالحق گفت و عشقش یار بنمود
 انالحق گفت و حق حق دید این جا